

AMORIUM'DAKİ SİKKE BULUNTULARI: ANADOLU'DA BİZANS PARA EKONOMİSİ İÇİN YENİ KANITLAR

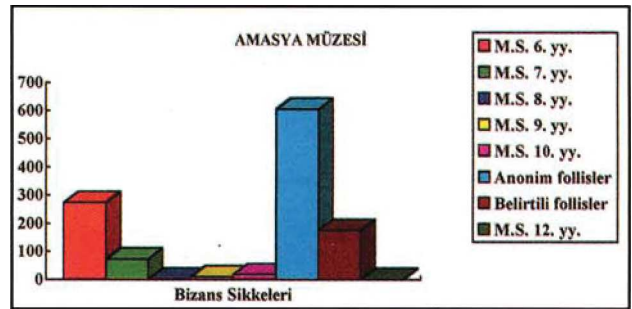
Chris LIGHTFOOT*

Kazılardan çıkan Bizans sikke buluntuları genelde 7. yüzyılın ortasından 9. yüzyılın ortasına kadar, bakır sikke miktarında ciddi bir azalmanın söz konusu olduğunu ya da tamamen yok olduğunu göstermektedir. Bu dönem Bizans Karanlık Dönemi olarak adlandırılmaktadır. Bilim adamları bu verilere göre başkent Konstantinopolis dışında, Bizans İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde Karanlık Dönemde sikke ile alışverişin olmadığını düşünmektedirler. Örneğin, Profesör Clive Foss'a göre "Konstantinopolis hariç, 7. yüzyılın ikinci yarısından 9. yüzyılın başına kadar birçok yerde bakır sikke çok nadirdir. Sardis gibi diğer kazı ve sit alanlarında büyük ihtimalle o dönemde çok az miktarda sikke basılması nedeniyle bu tür sikkelere hiç rastlanmamıştır". Profesör Warren Treadgold da yeni kitabında bu konuya şu şekilde yer vermiştir: "Bakır sikkelerin azalmasının nedeni ticaretin küçülmesi değildir. Ama sikkelerin azlığından dolayı ticaret azalmıştır." Ona göre, Bizans esnaf ve tüccarları, veresiye defteri tutuyorlar, hesap miktarı yükseldiğinde, ödemeyi altın sikke ile veya başka bir mal ile yapıyorlardı¹.

Burada Amorium'da son on dört yıldan beri çıkan sonuçları Anadolu'daki diğer kazılardan çıkan

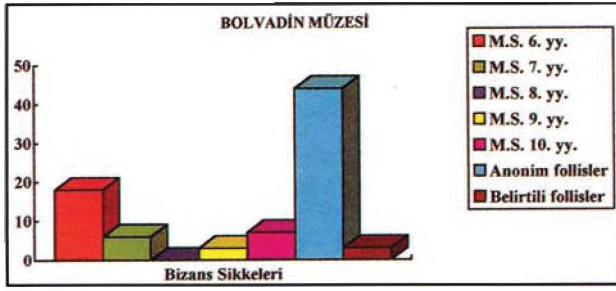
Şekil: 1

Şekil: 2

sikkelerle mukayese etmeye çalışmaktayım. Diğer ülkelerdeki kazılarda bulunan sikkeler özellikle kullanılmamıştır, çünkü 8. yüzyılda Yunanistan, yani Bizans İmparatorluğu'nun Hellas teması olarak adlandırılan eyaleti çok küçük ve fakir bir bölge idi. Atina ve Korint gibi kazılardan çıkan sonuçların pek yararlı olmayacağını düşünerek yalnızca Anadolu'daki örneklerle yetindim². Bu verilerin hepsi daha önceki antik dönemlerde önemli sayılan şehirlerden gelmektedir³. Öte yandan, Bizans Dönemine ait olan kazılarda bulunan sikke miktarının yayınların az ve kanıtların kısıtlı olmasından dolayı bilinmemesi sebebiyle Amorium'dan çıkan sikkeler iki kat daha önemlidir. Çünkü bunlar Bizans Anadolu'sunda bakır sikkelerin günlük kullanımda sirkülasyonunu (dolaşımı) ve dolayısıyla Amorium'un diğer antik kazılarda rastlanmayan önemli bir kanıtı olduğunu göstermektedir.

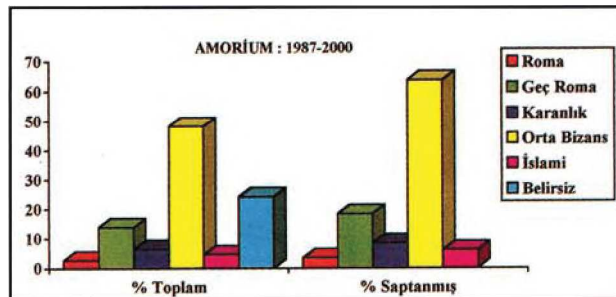
Profesör Speros Vryonis'in 35 yıldan daha fazla bir süre önce söylediğine göre, "eğer Anadolu'daki her müzenin Bizans sikkeleri envanteri yapılmış olsaydı, şu anda bilgilerimiz daha fazla olurdu ve çok ilginç sonuçlar karşımıza çıkardı"⁴. Ama o günden bu güne çalışmalarda fazla ilerleme

Şekil: 3

kaydedilmedi. Şimdilerde, Stanley Ireland tarafından küçük bir makale olarak Amasya Müzesi sikkeleri yayınlandı (Şekil: 1)⁵. Son yıllarda aynı bilim adamı Amasya Müzesi sikke koleksiyonunu kitap olarak çıkardı⁶. Bu kitapta yer alan toplam 4562 sikkeden 1159 adet Bizans sikkesidir. Bunlar Anastasios (M.S. 491-518) ve II. İoannes (M.S. 1118-1143) dönemleri arasında tarihlendirilmektedir (Şekil: 2)⁷. Benzer çalışmalar neticesinde, Afyon, Fethiye ve Sinop müzeleri adına da sikke katalogları yayınlanmak üzeredir. Ayrıca, 1997 yılında Bolvadin'de bulunan 285 sikkelik bir grup kayda geçirilip bunların arasında 80 adet Bizans sikkesinin olduğu tespit edildi (Şekil: 3). Bu sikkelerin hepsinin o yörede bulunduğu ve antik Polybotus şehri ile bağlantılı olduğu sanılmaktadır⁸. Amorium'un kuzey-doğusunda ve 40 km. mesafede uzakta kalan Polybotus, Amorium'dan daha küçük ve önemsiz bir Bizans yerleşimi olmasına rağmen, 838 yılındaki ünlü kuşatma ve işgal olaylarından sonra Amorium'un yerine Anatolikon temasının karargâhı olarak kullanıldı⁹. Amorium'da bulunmuş olan sikkeler, Afyon Müzesi Bizans sikkeleri kataloğu ve Bolvadin'deki grup birlikte değerlendirildiğinde, bu bölgede Bizans sikkelerinin ne kadar süreyle ve hangi miktarlarda kullanıldığını daha iyi tespit edebiliriz.

Amorium çok dönemli ve geniş bir sit alanı olduğundan dolayı en erken tarihi ve arkeolojisi henüz bilinmemektedir. Ama en azından Hellenistik Dönemde önemli bir şehir olarak karşımıza çıkmaktadır. Amorium, M.Ö. 133 yılında yeni kurulmuş olan Roma'nın Asya'daki eyaletine dahil olduktan sonra, Doğu Frigya'nın para basan ilk

Şekil: 4

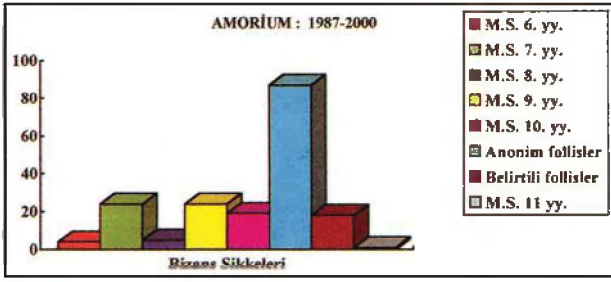
şehirlerinden birisi olmuş ve bu darphane Karakalla'nın zamanına kadar devam etmiştir¹⁰. Ancak Amorium kazılarında, darphaneden çıkan yalnızca üç adet örnek elimize geçmiştir. Diğer şehir ve Roma İmparatorluk sikkelerinden örnekler yalnızca altı adettir. Geç Roma ve Erken Bizans (4.-6. yüzyıllar arası) sikkeleri de oldukça nadir olup elimizde sadece 43 örnek bulunmaktadır.

1987 yılından bu yana yapılan kazılarımızda toplam 309 adet sikke kaydedilmiştir (Tablo: 1). Bu miktar küçük olmakla birlikte, kanıt olarak şu sonuçları vermektedir. Birincisi: Geç Antik-Erken Bizans Dönemi sikkeleri az olduğundan yola çıkılarak kazılarda henüz 7. yüzyıl tabakasına ulaşılmadığı anlaşılmaktadır. Zaten açmaların çoğunda da Karanlık Dönem tabakalarına bile ulaşılmamıştır ve bu yüzden 9. yüzyıldan önceye tarihlenen sikkelerin çoğunun, kendi dönemlerini içeren katlardan değil, yer değiştirmiş olarak, daha geç dönem katlarından elde edildiği düşünülmektedir. Ayrıca tam okunamayan 77 adet sikkenin içinde Karanlık Döneme ait olabilecek örnekler olduğu düşünülmektedir (Şekil: 4). İmparator Heraklios ve Teofilos arasında daha özensiz olarak basılan bakır sikkeler kazılarda açığa çıkarıldıklarında kondüsyon açısından daha da kötü durumda ele geçirilmektedir¹¹. Bu nedenle, Amorium'da çıkarılan Karanlık Dönem sikke miktarının daha fazla olabileceği tahmin edilmektedir.

AMORİUM'DAKİ SİKKE BULUNTULARI: 1988-2000				
Toplam	-	309	(Yalnız okunabilen örnekler - 234)	
Roma Dönemi (M.Ö. 1. yy. - M.S. 3. yy.)	-	8	% 2,6	% 3,4
Geç Antik Dönem (M.S. 4. - 7. yy.)	-	43	% 13,9	% 18,4
Karanlık Dönem (M.S. 7. - 9. yy.)	-	20	% 6,5	% 8,5
Orta Bizans Dönemi (M.S. 9. - 11. yy.)	-	149	% 48,2	% 63,7
İslâmî Dönem (M.S. 13. - 18. yy.)	-	14	% 4,5	% 6,0
Okunamamış	-	75	% 24,3	-

Tablo: 1

İkincisi ise; anonim follislerin çok miktarda bulunması, Orta Bizans Döneminde Amorium'un hâlâ çok canlı ve önemli bir merkez olduğunu göstermektedir (Şekil: 5). Diğer arkeolojik veriler

Şekil: 5

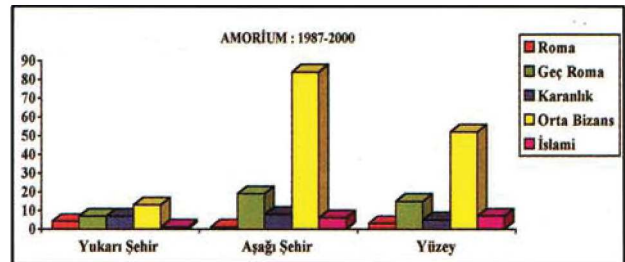
de bu fikri desteklemektedir. Bu verilere karşın 838 yılındaki kuşatmadan sonra yazılı kaynaklarda Amorium'dan fazla bahsedilmediğinden dolayı Profesör Treadgold şu sonucu çıkardı: "838 yılındaki Araplar tarafından işgal edilen Ankara ve Amorium şehirleri yağmalanmış, Amorium bu işgalden sonra eski canlı konumunu muhafaza edememiştir. Ama Ankara III. Mikhail tarafından yeniden inşa edilmiş, dolayısıyla ticaret merkezi olarak eski önemini tekrar kazanmıştır."¹² Kazı çalışmalarımız bu sonucun doğru olmadığını açıkça göstermiştir. Örneğin, Amorium'da 11. yüzyıl sikkeleri diğer kazılara oranla daha fazla çıkmaktadır. Hem de 1995 yılında yeni bir tip anonim follisin ilk örneği Amorium'da ortaya çıkmıştır¹³. Şimdiye kadar buna benzer bilinen üç örnek İstanbul'da müzede ve özel koleksiyonlarda bulunmaktadır¹⁴.

838 yılındaki kuşatma Amorium tarihinin en önemli olayıydı. Şehrin işgali yazılı kaynaklarda detaylı olarak yer almaktadır ve şimdi bunlara arkeolojik veriler de eklenmiştir. Özellikle aşağı şehir surlarında ve kilisede yapılan kazılarda tahrip olmuş yangın tabakalarına rastlanmıştır¹⁵. Teofilos sikkelerinin çokça bulunmasının nedeni bu tahribat olabilir. Şu ana kadar İmparator Teofilos'a ait olan sikke sayısı 11'dir. Bunların hepsi ayrı zamanda ve yerde, tek tek ele geçirilmiştir. Teofilos'un sikkeleri, II. Konstans'a ait olan 13 adet sikkeden sonra ikinci sırada yer alır. Amorium hanedanlığının kurucusu, Teofilos'un babası II. Mikhail'in de üç adet sikkesi mevcuttur, fakat Teofilos'un oğlu III. Mikhail'in sikkesi hiç ele geçirilmemiştir. 838 yılındaki kuşatma olayından sonra ele geçirilen en erken tarihli sikke, Teofilos'un sikkesi üzerine yeniden darp edilen I. Basilos'un sikkesidir. Bu veriler belki de Amorium şehrinin kuşatmadan sonra yavaş yavaş yeniden güçlendiğini gösteriyor, çünkü 9. yüzyılın ilk 40 senesi içerisinde tarihlenen sikke sayısı 18 iken, Teofilos'tan sonraki 60 sene içerisinde bulunan sikke sayısı yalnızca iki tanedir.

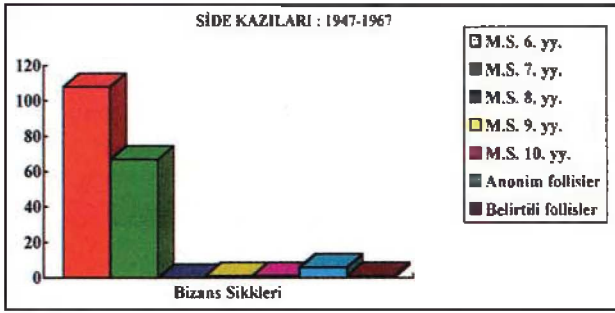
Amorium'daki sikke kataloğuna dikkatle bakılırsa, bundan başka ilgi çekici noktalar da bulunabilir. Örneğin, kazılar başlamadan önce Karanlık Dönemin başından itibaren Amorium'daki aşağı şehrin terk edildiği ve Bizans halkının yalnızca yukarı şehirde höyüğün tepesinde yerleştiği söyleniyordu. Kazı çalışmalarımız bunun doğru olmadığını da açıkça göstermektedir. Sikkelerin buluntu yerleri, aşağı şehrin de Bizans dönemlerinde aralıksız kullanıldığını ispat etmektedir (Şekil: 6).

Son olarak, Amorium'da 1092 yılından sonraya tarihlenen Bizans sikkelerine hiç rastlanmamıştır. En geç Bizans sikkesi VII. Mikhail'e ait iki adet folles (M.S. 1071-1078). O tarihten sonra ele geçirilenler 13. yüzyıla ait Selçuklu sikkeleridir. Doğal olarak veriler olmadan birşey söylemek mümkün değil, fakat Amorium'da daha geç dönem Bizans sikkelerinin bulunmaması, diğer arkeolojik verilerle paralellik göstermektedir. Bunlara göre Amorium 12. yüzyılda çok fazla küçülmüş veya tamamen terkedilmiştir. Bu arada 1990 yılı kazı çalışmaları sırasında şimdiye kadarki ilk definemiz ortaya çıktı. Bu definede 22 "G" tipi anonim follis ve yalnız bir adet X. Konstantinos'a ait altın "scyphate" (çanak veya çukur) sikke ele geçirildi¹⁶.

Şimdi diğer sit alanlarının verilerine gelince; Ksanthos, Türkiye'nin güneybatısında bulunan antik Likya bölgesinin en önemli ve büyük yerleşim merkezlerinden biridir. 1960 yılından itibaren devam eden kazılarda 3. ve 7. yüzyıllar arasına tarihlenen sikkeler bol miktarda ele geçirilmiştir ve bunlardan birçok örnek erken döneme ait olan eski Likya akropolisinde bulunmuştur. Akropolis 7. yüzyılın ortasından itibaren yeniden yerleşim merkezi olurken, aynı zamanda antik kentin büyük bir kısmı terkedilip uzun bir sürede harabe olarak kalmıştır. Orta Bizans Döneminde bu geniş alanın bir kısmı tekrar kullanılmaya başlamıştır. Bu arkeolojik verilere göre Karanlık Dönemde Ksanthos'taki yerleşim çok küçülmüş ve halk fakirleşmiştir. Bununla beraber kazılarda 7. ve 11. yüzyıllar arasına tarihlenen hiç bir sikke bulunmamıştır¹⁷.

Şekil: 6

Şekil: 7

Ksanthos'un doğusunda bulunan Limyra şehrinin de bu yüzyıllardaki durumu aynıdır. 7. yüzyılın ortasına kadar sikke buluntuları devam etmekte, fakat Heraklios ve II. Konstans zamanlarından sonra Karanlık Döneme ait hiçbir sikke buluntusuna rastlanmamaktadır. Bundan 200 yıl sonra ortaya çıkan ilk sikke I. Basilos'un zamanına tarihlenmektedir¹⁸. Ancak Limyra'da Karanlık Dönemde bir yerleşim olup olmadığı Ksanthos gibi belli değildir.

Pamphylia bölgesinde Side'nin 1947-1967 yıllarında yapılan kazılarındaki sikke buluntuları yayınlandı¹⁹. Bu buluntulardan % 33'ü Bizans Dönemine ait (491-1081 tarihleri arasındakiler) olup toplam 184 adet sikkenin 14'ü hariç hepsi 6. veya 7. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmiştir. II. Konstans'a ait beş sikkeden başka 10. yüzyıla kadar hiçbir sikke yoktur (Şekil: 7). Arkeolojik verilere göre Orta Bizans Döneminde Side şehri kısa bir süre yeniden canlanmıştır. Örneğin, bu dönemde Erken Bizans büyük basilika tipi olan kilisenin orta nefi üzerine yeniden küçük bir kilise inşa edilmiştir²⁰.

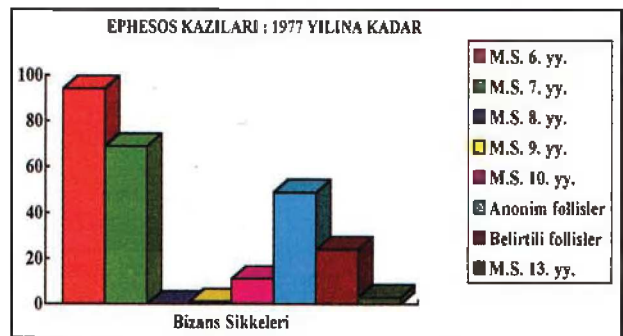
Aynı bilgiler Ege Bölgesi kıyıları için de geçerlidir, fakat burada Bizans hâkimiyeti daha uzun sürmüştür. Örneğin, Pergamon'da toplam olarak 738 Bizans sikkesi ele geçirilmiştir ve bunlar 5. yüzyılın sonundan 14. yüzyılın ilk çeyreğine kadar tarihlendirilmektedir²¹. Buna göre, 13. yüzyıldaki Laskarid Hanedanı Döneminde Pergamon'da büyük bir canlanma olmuştur. Fakat 715-971 yıllarına tarihlenen hiç bir sikke ele geçirilmemiştir ve 11. yüzyıla ait sikkeler dahi az bulunmaktadır. Sardis kazılarında ise, 1958-1968 yıllarında 1200'den fazla sikke ele geçirilmiştir²². Bunların büyük bir bölümü Geç Roma ve Erken Bizans Dönemlerine aittir. 650 yıllarından sonraki dönemlere ait sikkelerin sayısı yalnızca 121 adettir ve bunlardan 668-815 yıllarına tarihlenen örneklerin sayısı sadece beştir (Şekil: 8)²³. Ephesos buluntuları henüz detaylı olarak yayınlanmamış, fakat Profesör Foss tarafından 1977 yılına kadar çıkan kazı

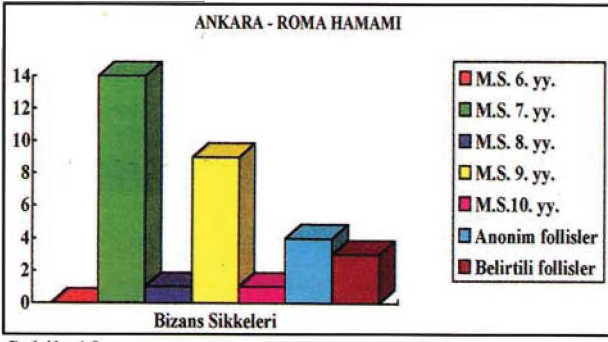
Şekil: 8

sikkelerinin kısa bir kronolojik listesi verilmiştir. Buna göre 252 sikke içinde 8.-9. yüzyıllara tarihlenen tek bir örnek bulunmaktadır ve bu sikke VI. Leo'ya aittir (Şekil: 9). Bu veriler doğrultusunda Profesör Foss şu sonucu çıkardı: "Ephesos'ta da Karanlık Döneme tarihlenen sikke sayısının çok az olması diğer Anadolu kentleri ile benzerlik taşımaktadır. Yani, bu yerlerde şehirleşmenin azaldığını göstermektedir."²⁴

Ancak bu büyük ve ünlü antik şehirlerden çıkan sonuçlar bizi yanıltabilir. Şüphesiz bu veriler doğru olarak, şehirlerin antik dönemlerdeki zenginliklerinin Bizans Döneminde devam etmediğini kanıtıyor. Elbette bu şehirlerin yerel durumları eski boyutlara göre Karanlık Dönemde çok gerilemiştir. Ancak genel olarak Bizans İmparatorluğu'nun ekonomisine geniş bir açıyla bakıldığında, verilerden çıkarılan sonucun yanlış olduğu karşımıza çıkmaktadır. Bizans İmparatorluğu'nun askerî, politik ve ekonomik hayatının göstergesi olabilecek başka yerlerdeki kanıtlar daha dikkatle gözden geçirilmelidir. Kanıtların gözlenmesi gereken yerlerden birisi Amorium olmalıdır. Çünkü Amorium, Bizans İmparatorluğu'nun en güçlü ve bir süre en geniş eyaleti olan Anatolikon temasının başkenti idi. Aynı şekilde Ankara, Bizans Döneminde ilk önce Opsikion temasının, daha sonra Bukellarion temasının başkenti olmuş, Amorium ile beraber Anadolu'nun en nemli şehirleri arasında yer almıştır²⁵. Ankara Roma Hamamı'nda yapılan Türk

Şekil: 9

Şekil: 10

kazılarında elde edilen sonuçlar, bu Bizans yerleşiminin önemini vurgulamaktadır. Kazılardan çıkan sikke buluntuları tamamen yayınlanmamasına rağmen, Profesör Foss'un makalesinde Bizans Ankara'sının tarihi ile ilgili 1939 yılında çıkan sikkelere genel bir listesi bulunmaktadır²⁶. Bu verilere göre Heraklios ve IV. Romanos'un zamanları arasında tarihlenen sikke buluntuları onların yaklaşık % 33'ü 8. yüzyılın son çeyreğinden başlayan ve 10. yüzyılın ortasına kadar devam eden bir döneme aittir (Şekil: 10)²⁷.

Hiç şüphesiz ki, Karanlık Dönemde bakır sikke basımı çok azaldı ve Bizans İmparatorluğu'nun askerî ve ekonomik açıdan kritik durumda olması bu düşüncüyü doğrulamaktadır. Buna rağmen Konstantinopolis dışındaki yerlerde sikke kullanımından vazgeçildiğini söylemek pek doğru değildir. Bu dönemde yine de tahminen halk, para kullanarak alışverişlerini sürdürmüştür²⁸. Örneğin, Bizans ordusundaki askerler 10. yüzyıla kadar maaşlarını sikke olarak almışlardır. Başka bir neden olmasa bile Bizans hükümeti hem kıymetli sikke, hem bozuk para basmaya devam etmiş olmalıydı. Çünkü askerler maaşlarını altın veya gümüş olarak aldığı anda bile, bunları bozmak ve günlük masrafları karşılamak için bakır sikkeye ihtiyaç duyulmaktaydı.

Amorium kazı sonuçları bu teze destek sağlamaktadır. Hiç olmazsa Amorium'daki sikke buluntularının dönemlere göre dökümü diğer kazılardan ilginç ve önemli bir farklılık göstermektedir. Bu yüzden Karanlık Dönemde Bizans sikke kullanımı ve para ekonomisi ile ilgili sorunları yeniden gözden geçirmek gerekmektedir.

* C.S. LIGHTFOOT, Metropolitan Museum of Art, 1000 Fifth Avenue, New York, 10028-0198, A.B.D.

Bu metni ilk olarak Nisan 1999'da III. Ortaçağ Sempozyumu'nda sunup 2000 yılı kazısından sonra yeni veriler ekleyerek yayına hazırladım. Sn. Sena Mutlu'ya yardımlarından dolayı en içten teşekkürlerimi sunuyorum.

- 1 C. Foss, *Byzantine and Turkish Sardis* (Cambridge, Mass./London 1976) s. 60; W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford 1997) s. 409.
- 2 Bkz. O.H. Zervos, "Coins" - C.K. Williams ve O.H. Zervos, "Excavations at Corinth, 1990. Southeast corner of Temple E," *Hesperia* 60/1 (1991) s. 41-58; O.H. Zervos, "Coins" - C.K. Williams ve O.H. Zervos, "Frankish Corinth, 1991," *Hesperia* 61/2 (1992) s. 179-91. Bu iki raporda II. Konstans ve I. Basilos'un dönemleri arasında hiçbir sikke buluntusu yoktur. Sparta'da da benzer kanıtlar vardır, fakat orada sikke sayısının %60'ı 11. ve 14. yüzyıllara tarihlendirilmiştir; Bkz. G.B. Waywell ve J.J. Wilkes, "Excavations at Sparta: the Roman Stoa, 1988-1991, part 3," *Annual British School at Athens* 92 (1997) s. 409-14.
- 3 Diğer kazılarda "Bizans" olarak adlandırılan sikkelerin aslında "Erken Bizans" olduğu söylenmektedir. Örneğin, Sagalassos'ta Bizans sikkelerinin hepsi 6. veya 7. yüzyıla aittir ve bunların en geç örneği yalnız II. Konstans'a tarihlendirilmiştir; Bkz. M. Waelkens and J. Poblome, *Sagalassos III: Report on the Fourth Excavation Campaign of 1993* (Leuven 1995), s. 314; M. Waelkens ve J. Poblome, *Sagalassos IV: Report on the Survey and Excavation Campaigns of 1994 and 1995* (Leuven 1997) s. 332-9. Alahan Manastırı'nda ise, aynı imparatorun sonra bir tek sikke buluntusu olurken, bu örnek "B" tipi bir anonim follis olarak yayınlandı; Bkz. M. Gough (ed.), *Alahan. An Early Christian Monastery in Southern Turkey* (Toronto 1985) s. 62-8.
- 4 S. Vryonis, "Problems in the History of Byzantine Anatolia," *AÜ, DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi* 1 (1963) s. 113-32 ve özellikle s. 126.
- 5 S. Ireland, "The Ancient Coins in Amasra Museum," R. Ashton (ed.), *Studies in Ancient*

- Coinage from Turkey (London 1996) s. 115-37, ve Bizans sikkeleri için Bkz. s. 132-7 no. 255-369. Aynı zamanda Bkz. G. de Wilde, "Monnaies au Musée de Pessinonte," *Epigraphica Anatolica* 28 (1997) s. 101-14. Buna göre 7. ve 11. yüzyıllar arasında Pessinus'ta hiçbir sikke bulunmamıştır, fakat aşağıdaki 9. dipnota bakınız. Ayrıca Bkz. O. Tekin, "Byzantine Coins from Yumuk Tepe including a Lead Seal," *Anatolica Antiqua* 6 (1998) s. 273-8. Yumuktepe'de 1993-1997 yıllarında yapılan kazılarda toplam olarak 45 sikke ele geçirildi ve bunların arasında 20 adet Bizans sikkesi tespit edildi. Bu grup içinde 16'sı anonim veya belirtili follisler olup 11. yüzyıla tarihlendirilmiştir.
- Ayrıca, Yapı Kredi Koleksiyonu'ndaki Bizans sikkeleri çok yakında yayınlanmıştır; bkz. O. Tekin, *Bizans Sikkeleri* (İstanbul 1999). Bu kitapta bulunan 320 adet sikkenin içerisinde 229 adedi bronz veya bakırdır, fakat bunlardan 108 adeti I. Anastasios - II. Konstantin'in dönemlerine tarihlendirilmiş, diğer yedi örnek I. Aleksios'un reform sonrasına aittir. Böylece Karanlık ve Orta Bizans Dönemlerine ait olan bakır sikkelerin sayısı 114'tür. Bunların çoğu Teofilos'un dönemi ve sonrasına ait olduğundan dolayı yalnız iki örneği (Bkz. aynı eser, s. 155-6 no. 141-142) 8. yüzyıla tarihlendirebiliriz.
- 6 S. Ireland, *Greek, Roman, and Byzantine Coins in the Museum at Amasya (Ancient Amaseia), Turkey*. London 2000.
- 7 Ireland (dipnot 6), s. 100-18 no. 3410-4568.
- 8 Richard Ashton, Chris Lightfoot ve Adil Özme, "Ancient, Byzantine and Islamic Coins in the Bolvadin Municipal Museum," *Anatolia Antiqua (Eski Anadolu)* 8 (2000), s. 172, 183-7.
- 9 W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842* (Stanford 1988) s. 304 ve dipnot 418.
- 10 Bkz. M. Arslan, "Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde bulunan Phrygia ve Galatia Bölgesi Şehir Sikkeleri," *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1989 Yıllığı* (1990) s. 153-5 no. 9-15.
- 11 Pessinus Müzesi'nde bu şekilde beş adet sikke kayıtlıdır; Bkz. de Wilde (dipnot 6) s. 107 no. 31-35. Bunlardan dördü tanımlanamamıştır, ama büyük bir ihtimalle beşinci örnek gibi hepsi 7. yüzyılın ikinci yarısı ya da 8. yüzyıla tarihlenmektedir.
- 12 Treadgold (dipnot 1) s. 573.
- 13 C.S. Lightfoot, "A new anonymous follis from Amorium," *Numismatic Circular* CIII/10 (Aralık

- 1995) s. 376; Chris Lightfoot, "Ünik bir Bizans Sikkesi," *Moneta* 6 (Mayıs 1996) s. 2-3.
- 14 Nuh Bilgen, "A Contribution to the New Anonymous Follis from Amorium," *Numismatic Circular* CIV/3 (Nisan 1996) s. 83.
- 15 C.S. Lightfoot, "The Survival of Cities in Byzantine Anatolia: The Case of Amorium," *Byzantion* 68 (1998) s. 62 ve 67.
- 16 R.M. Harrison ve diğerleri, "Amorium Excavations 1990. The Third preliminary Report," *Anatolian Studies* 41 (1991) s. 222.
- 17 C. Foss, "The Lycian Coast in the Byzantine Age," *DOP* 48 (1994) s. 11-12.
- 18 J. Borchhardt, "Bericht der Limyra - Grabung 1984," VII. Kazı Sonuçları Toplantısı (Ankara 1986) s. 47-9; aynı zamanda Bkz. Foss (dipnot 13) s. 39.
- 19 S. Atlan, 1947 - 1967 Yılları Side Kazıları Sırasında Elde Edilen Sikkeler (Ankara 1976) ve özellikle s. 30-2, 77-94.
- 20 A.F. Mansel, Side. 1947 - 1966 Yılları Kazıları ve Araştırmalarının Sonuçları (Ankara 1978) s. 265-6 ve res. 296-7.
- 21 H. Voegtli, *Die Fundmünzen aus der Stadtgrabung von Pergamon* (Berlin/New York 1993) ve özellikle s. 9, Tablo 1.
- 22 G.E. Bates, *Byzantine Coins* (Cambridge, Mass. 1971) ve özellikle s. 6-7, Tablo III.
- 23 Foss (dipnot 1) s. 60.
- 24 C. Foss, *Ephesus after Antiquity: A late antique, Byzantine and Turkish city* (Cambridge 1979) s. 197-8.
- 25 J.F. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century* (Cambridge 1990) s. 113 ve dipnot 59.
- 26 C. Foss, "Late Antique and Byzantine Ankara," *DOP* 31 (1977) s. 87, Ek II. Buna göre Anastasios'tan IV. Romanos'a kadar toplam olarak 92 adet sikke ele geçirilmiştir.
- 27 Aynı şekilde 1995-1996 yıllarında Ulus'ta gerçekleştirilmiş olan kazıları bu bölgede Frig Döneminden itibaren sürekli bir yerleşimin olduğunu göstermiştir; Bkz. İ. Temizsoy ve diğerleri, "Ulus Kazısı 1995," *Anadolu Medeniyetleri Müzesi 1995 Yıllığı* (Ankara 1996) s. 7-36.
- 28 Buna rağmen değiş-tokuş sisteminin Bizans Döneminde önemli bir yer aldığı söylenebilir; bkz. "Barter Economy," *The Oxford Dictionary of Byzantium* (New York/Oxford 1991) s. 258-9.